

церковнослов'янізмами, але для перекладу такого тексту, як Геродотові «Історії» не було потрібне таке стилістичне розшарування. Сучасний вивідальний стиль без зайвих діалектизмів і варваризмів (точніше було б сказати — ксенізмів) виявився досить підходящим, на нашу думку, для цього першого повного перекладу історико-географічно-етнографічного твору, який цікавить нас, крім усього іншого, тим, що в ньому йдеться про країну, котра є тепер нашою батьківщиною.

Геродот «Історія» *

Книга I

73. Отже, Крез виступив із війною проти Каппадокії, по-перше тому, що мав бажання приєднати цю землю до своєї держави, а ще зокрема тому, що повірив оракулові, а також хотів помститися за Астіага на Кірові. Цього Астіага, Кіаксарового сина, який був шурином Креза і царем мідійців, Кір, Камбісін син, переміг, а Астіаг ось як став Крезовим шурином. Якось загін заколотних скіфів-кочівників удерся в мідійську землю. На той час владарем мідійців був Кіаксар, син Фраорта сина Деіока, який спершу доброзичливо прийняв скіфів як благальників. Він навіть, довіряючи їм, віддав їм своїх синів для навчання їх скіфської мови і стрільби з луків. Коли минув деякий час, сталося так, що скіфи, які постійно ходили на полювання і приносили здобич, одного разу не принесли нічого. Коли вони повернулися з порожніми руками, Кіаксар (а він був, очевидно, людиною дуже запальною), повівся з ними досить грубо. Тоді вони, зазнавши образи від Кіаксара і вважаючи, що він повівся з ними несправедливо, вирішили зарізати і пошматувати одного з його синів, що був у них для навчання. Оббілувавши його так, як вони мали звичай оббілювати тварин, вони принесли його м'ясо Кіаксарові, так ніби це була їхня здобич на полюванні. Після цього вони вирішили якнайшвидше тікати до Аліатта Садіаттового сина в Сарди. Так воно і сталося. Кіаксар і присутні в нього співтрапезники покуштували цього м'яса, а скіфи, що це вчинили, попросили притулку в Аліатта.

74. Після цього, коли Аліатт відмовився видати скіфів на вимогу Кіаксара, між лідійцями і мідійцями почалася війна, що тривала п'ять років, на якій часто мідійці перемагали лідійців або лідійці мідійців (одного разу навіть у нічній битві). В такий спосіб із перемінним успіхом тривала ця війна, а на шостий рік під час однієї битви день раптом перетворився на ніч. Про таке перетворення дня на ніч провіщав іонійцям пілетьянин Фалес, визначивши рік, коли станеться це перетворення. *А лідійці і мідійці, щойно побачили, як настала ніч замість дня, припинили битву і поспішили укласти між собою мир. Ті, що їх замирили, були кілікієць Сієннесій і вавілонянин Лабінет. Це вони змусили їх обмінятися присягами і закріпити їх шлюбами. Вони видали Аліаттову дочку Аріенію за Кіаксарового сина, бо без міцних зв'язків спорідненості всякі угоди здебільшого не мають ні сили, ні тривалості. Присяги ці народи роблять так, як і елліни, але, крім того, вони злегка надрізують рамена і висмоктують із надрізів кров.*

103. Коли помер Фраорт, його спадкоємцем став Кіаксар, син Фраорта і внук Деіока. Про нього кажуть, що він був войовничішим за своїх попередників. Він перший поділив азіатське військо на бойові загони і перший упорядкував їх залежно від виду зброї — на списоносців, лучників і вершників, тоді як перед тим усі вони були без усякого ладу перемішані і об'єднані. Це він уступив у битву з лідійцями, коли під час бою день перетворився на ніч. Саме він об'єднав навколо себе всю Горішню Азію по той бік ріки Галія. Зібравши всі сили підвладних

* Продовження в № 3 за 1991 р. журналу «Археологія».

йому народів, він виступив проти Ніна, воліючи помститися на ньому за свого батька і бажаючи зруйнувати це місто. І коли він переміг ассирійців у одній сутичці, і вже обложив Нін, проти нього виступило численне військо скіфів, очолюване царем скіфів Мадієм, сином Протогія. Ці скіфи, вигнавши кімерійців із Європи, вдерлися до Азії, і коли ті повтікали, вони, переслідуючи їх, прибули таким шляхом до Мідії.

104. Від озера Маєтиди до берегів річки Фасія і до Колхіди тридцять днів шляху для вправного пішохода, а від Колхіди вже не так далеко до Мідії, і на шляху туди лише один народ — саспейри і коли ми пройдемо повз них, то опинимося в Мідії. Проте скіфи, принаймні, не пройшли цим шляхом, але відхилилися від нього і обрали верхній шлях, значно довший, що тягнеться праворуч від Кавказької гори. Тоді зустрілися мідійці із скіфами і були розбиті в битві, втратили своє панування, а скіфи поширили свою владу в усій Азії.

105. Звідти вони попрямували до Єгипту. А коли вони прибули до Сірійської Палестини, їм назустріч вийшов Псамметіх, цар Єгипту, і дарами і умовленнями йому пощастило переконати їх не йти далі. І коли вони відступали, вони опинилися в сірійському місті Аскалоні, більшість скіфів пройшла містом, не завдавши жодної шкоди, але деякі з них затримались і пограбували храм Афродіти Уранії. А храм цей, наскільки я можу судити за відомостями, що маю, є найдавнішим з усіх храмів цієї богині, які існують, бо і храм на Кіпрі звідси бере свій початок, як кажуть самі кіпріоти, і храм на Кітерах, його побудували фінікійці, також бере свій початок з цієї частини Сирії. На цих скіфів, які пограбували храм в Аскалоні та на їхніх нащадків розгнівана богиня наслала жіночу хворобу. Справа в тому, що й самі скіфи так пояснюють походження цієї хвороби і мандрівники, що відвідують їхню країну Скіфію, можуть підтвердити становище цих хворих. Скіфи називають їх енареями.

106. Отже, скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїми нахабством і свавіллям усе перевернули там догори ногами. З одного боку, вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначили для кожного з них, а крім збирання цієї данини вони роз'їжджали на конях і грабували все, що тільки було в кого. Більшість із них запросили до себе на бенкет Кіаксар і мідійці, понапоювали їх як слід і перерізали. Так мідійці знову повернули собі свою владу в країні, яку мали і перед тим, заволоділи Ніном (як вони здобули, я розповім в іншій частині мого оповідання), і підкорили також і ассирійців за винятком області Вавілона. А після того Кіаксар, який був царем сорок років, рахуючи разом із владарюванням скіфів, помер.

130. Астіаг був царем тридцять п'ять років і в такий спосіб позбувся влади, а мідійці підкорилися персам через його жорстокість. Вони володіли Азією по цей бік ріки Галія впродовж ста двадцяти восьми років, якщо відняти той час, коли в ній владарювали скіфи. Проте пізніше, з бігом часу вони пошкодували, що так із ними сталося і повстали проти персів за часів Дарія, але наслідком їхнього повстання була поразка в битві і вони знову були поневолені. За царювання Астіага, перси під проводом Кіра повстали проти мідійців і відтоді стали владарями Азії. Що ж до Астіага, то Кір зовсім його не непокоїв, але тримав його при собі, поки той не помер. Оце все про народження і виховання Кіра. Так він став царем і згодом поневолив Креза, який перший виступив із війною проти нього, як я вже розповів перед тим. Кір, підкоривши його, став владарем усєї Азії.

Книга II

22. Трете пояснення, навіть якщо здається вірогідним, все ж таки менш відповідає дійсності. Бо і воно по суті нічого не може розтлумачити, стверджуючи, ніби води Нілу утворюються від таяння снігів, а ріка витікає з Лівії, перетинає Ефіопію і вливається в Єгипет. Отже, я не можу цього зрозуміти, як це можливо, щоб вона брала воду з снігів,

адже вона витікає з спечених країв і тече до прохолодніших? Для людини, яка здатна, принаймні, міркувати логічно щодо таких питань, цілком очевидно, що зовсім неймовірно, що Ніл витікає із снігів. Першим і найважливішим доводом є теплі вітри: ті, що віють від країв, звідки витікає ріка. Другим доводом є те, що в згаданих краях не випадають дощі і не буває морозів. Навіть, коли там може випасти сніг, то за п'ять днів неодмінно йтимуть дощі. Отже, коли б там випав сніг, то були б і дощі в тій країні. І, нарешті, третій довід — це колір шкіри людей, які від спеки чорні. Якщо додати до цього, що шуліки і ластівки впродовж усього року перебувають у тій країні і не відлітають звідти і що журавлі, уникаючи суворої зими в Скіфії, прилітають зимувати в ці краї. Навіть, коли б і випадав там сніг, хоча б і трохи, в тій країні, де протікає Ніл і звідки бере початок його течія, то нічого такого не відбувалося б, як це неодмінно доводить логіка.

103. Чинивши таке, він обійшов материк у всіх напрямках, поки з Азії він не прийшов до Європи і підкорив скіфів і фракійців. Там, я гадаю, було найвіддаленіше місце, до якого дійшло єгипетське військо. Бо в їхній країні, як можна впевнитися, було поставлено стовпи, а далі їх уже нема. Звідти він у своєму поході змінив напрям і, повертаючись, прибув до річки Фасія, а там я вже не можу твердити, чи то сам Сесостріс відокремив від свого війська якусь частину, байдуже яку саме, і залишив її там, щоб вони оселилися, чи деякі його воїни, втомившись від безперервних пересувань, залишилися там і оселилися при річці Фасії.

110. Цей самий цар був єдиним єгипетським царем, який царював також в Ефіопії. На спогад про себе він поставив перед святилищем Гефеста кам'яні статуї. Дві з них заввишки в тридцять ліктів, які зображують його та його жінку, а інші — чотирьох його синів і кожний із них заввишки в двадцять ліктів. Через багато років після того перський цар Дарій хотів поставити там перед ними ще одну статую, але жрець Гефеста не дозволив йому цього, бо той не зробив стільки, скільки єгипетський цар Сесостріс. Бо Сесостріс, сказав він йому, і ще багато інших народів підкорив, не менше, ніж Дарій, а серед них також і скіфів, а Дарій не спромігся подолати скіфів. Отже, було б несправедливим поставити його статую перед цими пам'ятниками, бо він своїми подвигами не перевершив Сесостріса. Тоді Дарій, як кажуть жерці, після цих слів погодився з жерцем.

167. Якщо таких звичаїв навчилися від єгиптян і елліни, про це я не можу сказати з певністю, оскільки бачу, що і фракійці, і скіфи, і перси, і лідійці, і майже всі варвари вважають за менш вартими поваги тих, що займаються ремеслами і їхніх нащадків та, навпаки, вважають за благородних тих, що нехтують такою ремісницькою працею, і найбільш шанують тих, хто займається військовою справою. Хоч як би то було, такий звичай мають і всі елліни і зокрема лакедемонці, а найменш за всіх зневажають ремісників корінфяни.

Книга III

116. У північній частині Європи, очевидно, є більше золота, ніж у будь-якій іншій землі. Звідки його добувають, я не можу сказати про це щось певне. Кажуть, проте, що одноокі люди арімаспи викрадають його в грифів. Але і цьому я не вірю, ніби народжуються люди в усьому схожі на інших людей, але з одним оком. В усякому разі, нам здається, що на краю землі, який оточує і обмежує її середину, існують речі, які вважаємо за найпрекрасніші і найрідкісніші.

Книга V

27. Отже, щодо цих, то лемнощі відважно воювали, але обороняючись, були переможені. Над тими, що врятувалися, перси поставили правителем Лікарета, брата Меандрія, що став царем на Самосі. Цей

Лікарет помер, будши правителем на Лемносі (.....). Причина цього була така: він обертав усіх на рабів і продавав, одних обвинувачуючи в дезертирстві під час походу проти скіфів, а інших у тому, ніби вони напали на Дарієве військо, коли воно поверталось з Скіфії. Отакє він робив, будши стратегом.

Книга VI

40. Отже, цей Мільтіад, син Кімона, скоро прибув на Херсонес, як його спіткали там нещастя, ще гірші за попередні. Бо за три роки до цих подій він був змушений тікати від скіфів. Адже ці кочівники-скіфи, яких розгнівав цар Дарій, зібралися і пройшли аж до Херсонесу, а Мільтіад не залишився там, щоб їх затримати, але віддалився з Херсонесу, поки скіфи не відступили звідти. І тоді його повернули туди долонки. Отакє сталося за три роки до того, як його спіткали інші нещастя.

41. Довідавшись, що фінікійці перебувають на Тенедосі, він навантажив на п'ять трієр усі цінні речі, що він їх мав, і відплив до Афін. І коли він вирушив із Кардії, він перетяв Меланську затоку. Він плыв уздовж берегів Херсонесу, коли раптом на його кораблі напали фінікійці. Сам Мільтіад із чотирма кораблями втік на Імброс, але п'ятий корабель наздогнали й захопили фінікійці. Сталося так, що керманцем цього корабля був старший син Мільтіада, Метіох. Він був народжений не від дочки фракійського царя Олора, а від іншої жінки. І його разом із кораблем захопили фінікійці, і коли довідалися, що він Мільтіадів син, відвели його до царя, гадаючи, що той буде їм дуже вдячний, бо Мільтіад висловив серед усіх іонійців думку, що їм слід послухатися скіфів, коли скіфи наполегливо просили їх зламати плавний міст і відпливти на батьківщину. Але Дарій, коли фінікійці привели до нього Мільтіадового сина Метіоха, не завдав йому жодної шкоди, і, навпаки, зробив йому багато добродійностей: подарував йому будинок і маєток, і дав йому в жінки персіянку, від якої народилися діти, що були визнані персами.

84. Отже, аргосці з цього приводу запевняють, що Клеомен збожеволів і погано закінчив своє життя. Проте, спартанці, навпаки, наполягають на тому, що божевілля Клеомена зовсім не було від бога, але він заприятелював із скіфами і навчився пити нерозведене вино і через це збожеволів. Отже, скіфи-кочівники після нападу Дарія на їхню країну хотіли за всяку ціну помститися на ньому і послали людей до Спарти, щоб скласти союз із такою умовою, що вони зобов'язуються, ідучи вздовж ріки Фасія, вдертися в країну мідійців, а спартанців вони просили пройти до середини країни від Ефеса і потім зустрітися з ними і спільно почати наступ. Коли для цього прийшли скіфи, Клеомен, як кажуть спартанці, часто зустрічався з ними, навіть більше, ніж треба і через часте спілкування з ними навчився від них пити нерозведене вино. І від цього, як гадають спартанці, виникло його божевілля. І відтоді, коли доводиться комусь випити більш, ніж треба, кажуть: «Вихиляй як скіф». Так це подають спартанці, як це сталося з Клеоменом. Як на мене, я гадаю, що це була кара за те, що Клеомен зробив із Демаратом.

Книга VII

10. Всі інші перси замовкли, не наважуючись висловити думку протилежну до висловленої. Тоді Артабан, дядько з боку батька Ксеркса, і через це виявивши сміливість, узяв слово і сказав: «О царю! Якщо не буде висловлено думок, протилежних одна до одної, не буде можливим вибрати найліпшу з них і доведеться прийняти одну вже висловлену. Проте, коли їх уже буде висловлено, це буде можливим так, як щире золото лише тоді ми визнаємо таким, коли ми його тремо на пробірному камені об інший золотий зливоч і знаходимо, який із обох зливків є найкращим. Адже я і твоєму батькові, моему братові Дарію,

радив не виступати в похід на скіфів, людей, у країні яких ніде нема міст. Але він, сподіваючись, що зможе підкорити кочівників-скіфів, не послухався мене, але пішов у похід і повернувся, загубивши велику частину свого війська, найвідважніших людей. Проте ти, царю, збираєшся виступити проти людей, які значно перевищують скіфів, і як кажуть, вони видатні воїтники і на суші, і на морі. І чого ти мусиш побоюватися від них, це мій обов'язок попередити тебе. Ти кажеш, що маєш намір перекинути міст через Геллеспонт і потім провести по ньому твоє військо через Європу до Еллади. Ну, уяви собі, що станеться, якщо ти зазнаєш поразки чи на суходолі, чи на морі, або і там, і там, бо ці люди славляться своєю хоробрістю і про це можна судити навіть із того, що самі афіняни розбили таке велике військо, яке пішло в Аттіку, очолюване Дарієм і Артафреном. Скажімо, їм не пощастить у битвах на суходолі і на морі, але нарешті вони нападуть із своїм флотом і переможуть, а потім попливуть до Геллеспону і розламають мости: цього слід побоюватися, царю мій. Це не просто припущення, які я роблю на підставі свого розуму, але я маю на увазі можливе нещастя, що його колись ми ледве уникли, коли твій батько з'єднав береги Фракійського Боспору, а потім перекинув міст через ріку Істр і пройшов, щоб завдати поразки скіфам. Чого тільки не робили скіфи, щоб умовити іонійців, яким твій батько доручив охороняти мости на Істрі, поламати переправу! І коли б було прийнято думку інших тиранів, і не став би проти Гістіай, мілетський тиран, Персія загинула б. Проте навіть страшно згадати про це, коли доля царя могла залежати від однієї людини. Отже, ти, принаймні, не наражайся на таку небезпеку, коли нема кончої потреби, але послухай мене. Тепер розпусти ці збори, а пізніше, коли тобі забагнеться, після належних роздумів, накажи зробити, що ти вважатимеш за краще. Бо я гадаю, що дуже вигідно приймати добре обмірковані рішення, оскільки навіть тоді, коли і не поведеться, рішення від цього не буде менш правильним, лише доля призведе до того, що воно провалилося. Навпаки, в того, хто нерозважливо прийняв рішення, навіть і тоді, коли воно несподівано принесе успіх, незважаючи на це, воно все ж таки буде нерозважливим рішенням. Бачиш, як бог уражає блискавкою великих тварин і не дозволяє, щоб вони розбундючувалися, тоді як малі тварини зовсім його не бентежать. І ще ти бачиш, як він жбурляє стріли завжди в найвищі будови і дерева. Це тому, що богові подобається вражати все, що надто підноситься. Так буває, що численне військо знищується іншим, нечисленним. Коли, наприклад, бог через заздрість наганяє паніку або лякає їх громом так, що вони ганебно гинуть. Адже бог не дозволяє нікому бути надто високої думки про себе, крім його самого. В усіх справах сквапність призводить до невдачі, з якої виникає для нас велика шкода. Навпаки, якщо хтось стримується, через це йому буває талан, навіть і тоді, коли він цього одразу не бачить, але нарешті він це розуміє.

Отже, царю мій, такі я даю тобі поради. Ну, а ти сине Гобрія, Мардонію, не кидай порожні слова в повітря щодо еллінів, які недостойні того, щоб про них говорити із зневагою. Бо зводячи наклеп на еллінів, ти підбурюєш Царя, щоб він вирушив у похід, і саме для цього, мені здається, ти прикладаєш стільки старанності. Не дай боже, щоб це сталося. Справді, нема нічого гіршого за обмову, бо в ній є двоє: один, що скривджує, та інший, якого скривджують. Отже, той, хто зводить наклеп, скривджує, бо обвинувачує когось відсутнього, а інший учиняє несправедливість тим, що вірить, не одержавши точних відомостей. А ще інший, який не буває присутнім при розмові, скривджується через те обом, бо один із них звів на нього наклеп, а другий через те, що прийняв його за погану людину. Але, якщо справді існує потреба в поході проти цих людей, то нехай сам цар залишається тут у Персії, а ми обидва дамо наших дітей як заручників і ти очолюй похід, вибравши собі бажаних для тебе людей, і якщо справа царя матиме успіх, як ти це кажеш, тоді нехай будуть убитими мої діти, а разом із ними і я сам. Але якщо події відбудуться так, як я кажу, тоді нехай так

станеться з твоїми дітьми, а разом із ними і з тобою, якщо ти повернешся з походу. Проте, якщо ти не схочеш прийняти ці умови і наполягатимеш на тому, щоб іти в похід на Елладу, тоді я тобі заявляю, що хтось із тих, хто тут залишається, почує, як скажуть, що Мардоній, принісши велике лихо персам, шматується собаками та хижими птахами десь там у країні лакедемонців, якщо, мабуть, не перед тим, як прийти туди і тоді ти зрозумієш, проти яких людей ти намагаєшся вмовити царя піти в похід».

18. Так загрожував Артабанові привид і водночас намагався виколоти йому очі розпеченим залізом. І Артабан схопився з ліжка, закричав, побіг і сів біля Ксеркса і розповів йому докладно, що він побачив уві сні і ще додав до цього: «Я, царю мій, як людина, що бачила досі руйнацію багатьох могутніх держав від інших менших за них, я не хотів, щоб твій юний вік призвів тебе до нещастя, бо я знаю, що негаразд бажати чогось над міру, я маю на увазі похід Кіра проти массагетів, а ще й похід Камбіса проти ефіопів і, нарешті, я брав участь із Дарієм у поході проти скіфів. Про це я знаю і я гадаю, що якби ти залишався спокійним, тебе благословляв би цілий світ. Проте, якщо тепер якась надлюдська сила штовхає нас проти еллінів, як здається, то на них обрушиться якась послана богом біда, і я сам зараз змінюю свою думку і підтримую твою. І ти сповісти персам наказ бога і накажи їм пристосуватися до перших твоїх вказівок для підготування і здійснити всі твої заходи, бо сам бог дає нам свою підтримку і, наскільки це залежить від тебе, дивись, щоб не було чогось упущено». Після їхньої розмови вони були натхнені і цим сновидінням, і одразу, щойно розвиднилося, Ксеркс оголосив своє рішення персам, а Артабан, який перед тим єдиний виступав проти нього, тепер почав прискорювати приготування до походу.

20. Протягом цілих чотирьох років після підкорення Єгипту він готував військо і все, що для нього потрібне і наприкінці п'ятого року вирушив у похід із великою силою війська. Справді, з усіх походів, про які ми знаємо, цей без сумніву був найбільший. І настільки, що похід Дарія проти скіфів порівняно до цього здавався мізерним, а також й інші походи, як похід скіфів, коли вони переслідували кімерійців і вдерлися до країни мідійців і підкорили майже всю Передню Азію і поневолили її, за віщо пізніше Дарій хотів помститися на них, і навіть, як кажуть, похід Атрідів на Іліон, як і ще інший, що відбувся до Троянської війни, похід місійців і тевкрів, які пройшовши через Боспор у Європу, поневолили всіх фракійців і дійшли до Іонійського моря і дали на південь до ріки Пеней.

52. На це Ксеркс відповів: «Артабане! В думках, які ти висловив, ти без сумніву помиляєшся і, власне, в тому, що боїшся, чи не зрадять нас іонійці через свої почуття, що про них ми маємо найнадійніший доказ: і про це ти й сам можеш судити та й інші, які супроводили Дарія в поході на скіфів, бо тоді вони могли чи знищити все перське військо, чи врятувати його, проте вони виявили свої почуття справедливості та відданості і не завдали нам жодної шкоди. Крім того, вони залишили в нашій країні своїх дітей і своїх жінок і все своє майно, і тобі не спало на думку, що вони могли б учинити нам прикrostі. Отже, і цього не слід тобі побоюватись, але будь певний і постарайся захистити мою родину та мою державу, бо лише тобі серед усіх я доручаю мое берло».